

DE WEG NAAR VOLWAARDIGE ADELDOM

DE OVERIJSSELSE EDELEN EN HUN ONDERWIJSCURRICULUM TIJDENS DE ACHTTIENDE EEUW EN DE BATAAFSE TIJD

Jean Streng

Zelfs in de lofrijke achttiende eeuw waren er niet zo erg veel personen aan wie al op vijfjarige leeftijd een gedicht werd opgedragen. Zonder dat hij er iets aan kon doen overkwam dat echter Hendrik de Vos van Steenwijk. De bekende Zutphense predikant J.F. Martinet plaatste in zijn leerboekje *Een nieuw geschenk voor de jeugd* een opdracht aan de jonge Hendrik. Dit boekje en Hendriks adellijke deugd en oefening moesten andere kinderen tot voorbeeld zijn. Mocht hij daaraan voldoen dan zou hij zeker later geëerd en geliefd worden, hetgeen tot ook eervoor zijn familie zou strekken. Als het gedichtje van Martinet serieus wordt genomen, zou het wel eens zo kunnen zijn dat tijdens het *ancien régime* de opvoeding van de eerste stand als voorbeeldgevend gold.¹ Met deze veronderstelling kunnen er enige eenvoudige vragen worden gesteld. Hoe was dan de opvoeding en opleiding van de Overijsselse edelen in die tijd, en veranderde dit na de Bataafse revolutie? Op welke manier ontwikkelde men het geleerde na het doorlopen onderwijscurriculum? Het karakter van deze verkenning brengt met zich mee dat in dit opstel alleen de opvoeding van de mannelijke edelen aan bod komt.

De maatschappelijke context

De riddermatige edelen behoorden tot een corporatie met vele privileges. Zij waren in Overijssel de enigen die zonder verkiezing, maar vanuit hun geboorte het recht verwierven om in de gewestelijke politiek leiding te geven. Ze behoorden als militair officier in het leger van de Republiek, of als gewestelijk bestuurder tot de weinige personen met 'stemme in staat'. Op de Overijsselse landdagen verschenen de afgevaardigden uit de drie stemhebbende steden en de riddermatige edelen. De burgers in de Staten waren veelal gepromoveerde juristen. Volgens een traditionele indeling kunnen deze burgers na de promotie beschouwd worden als de 'geleerdenadel'. De Overijsselse riddermatigen vormden uiteraard de geboorteadel. Deze staatkundige vooruitzichten bepaalden de inhoud van het adellijke opleidingscurriculum. De opleiding van edelen week daarom af van hun burgerlijke tegenspelers, de stedelijke patriciërs. Lijkt voor de laatsten het halen van een academische titel het hoogste goed, voor de adel was dit volstrekt onbelangrijk. Een adellijke opleiding had tot doel om door het aanleren van gehoorzaamheid tot zelfdiscipline te geraken, op deze wijze autoriteit te verwerven om daarmee in staat te zijn leiding te geven. De twee middelen om dat te bereiken waren de ontwikkeling van kennis en de verfijning van de omgangsvormen.²

Nu is wel eens serieus geopperd dat een 'adelspedagogiek' in de Republiek niet zou hebben bestaan. Er waren geen ridderacademies, evenmin idealen als dat van *gentiluomo*, de *galant homme* of de *gentleman*. Dat was te betreuren omdat het tegenwicht ontbrak tegen de altijd naar vlakheid neigende stedelijke cultuur met de typische Nederlandse deugd van het gewoon doen.³ Het laatste is een aardig opvatting, maar van het eerste kan men stellen dat het vermoedelijk een vergissing is. Er wordt impliciet van uitgegaan dat er wel zo iets als een 'burger-

1 A.N. de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse adel* (Assen, 1976) 365-366.

2 Overijsselse ridderschap: A. J. Mensema, Js. Mooijweer en J. C. Streng, *De Overijsselse ridderschap. Le métier du noble* (Zwolle, 2000); opvoeding: F. Heal en C. Holmes, *The gentry in England and Wales 1500-1700* (Stanford, 1994) 243-247 en A. Frank-van Westrienen, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1983) 13-48.

3 N.F. Noordam, 'Cats als volksoepvoeder' in: B. Kruithof, J. Noordman en P. de Rooy, ed., *Geschiedenis van het onderwijs* (Nijmegen, 1985) 315-325, aldaar 324 noot 2.



Joachim Adolf, Frederik Lodewijk Christiaan en Frederik Reinhard Borchard Rudolf van Rechteren Limpurg door A. Kappers, 1758 (Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau)

pedagogiek' zou zijn geweest, hetgeen nog maar zeer de vraag is omdat lange tijd ook de burgerlijke opvoeding beïnvloed werd door de vele aantallen vorstenspiegels, adelstractaten en etiquetteboekjes die in Europa verschenen.

Ongetwijfeld bestond er in de Republiek zoiets als 'adelspedagogiek', waarmee de edelen bij de opvoeding van hun kinderen min of meer coherente uitgangspunten hanteerden. Voor hen was het niet voldoende dat hun spruiten leerden lezen en schrijven en de Heidelbergse catechismus van buiten kenden. Een eerste didactische exercitie over de opvoeding van jeugdige edelen in de Lage Landen, was het werkje van Marnix van Sint Aldegonde, *De ratio Instituentiae Iuventutis* uit 1583. Voor zijn pedagogiek leunde hij zwaar op de klassieken en de humanisten en formuleerde hij uitgangspunten voor zowel de geestelijke als de lichamelijke opvoeding van jeugdige edelen.⁴ Het waren de twee pijlers voor de opvoeding. De vermeerdering van kennis gebeurde door bestudering van de klassieke oudheid en het Latijn. In de achttiende eeuw was het belang van het Latijnse curriculum vergeleken met de eeuw ervoor ongetwijfeld verminderd. Het belang van hoffelijk gedrag was in de zeventiende eeuw daarentegen toegenomen. Dit was een voornamelijk Frans gekleurde aangelegenheid, zoals uit termen als *galant homme* en *honnête homme* blijkt. Zonen van rijke burgerlijke families trokken naar Frankrijk om tot een 'geslepen' jonge man te worden getransformeerd. De etiquetteboekjes, die in de zeventiende eeuw de omgangsnormen aan een hof omschreven, werden voor een burgerlijk publiek leidraad.⁵ Kortom: de 'adelspedagogiek' was uitgangspunt voor 'burgerpedagogiek'.

Dat wil niet zeggen dat alle edelen aan het dubbele criterium van voldoende kennis en hoffelijk gedrag voldeden. Kritiek op het gebrek aan kennis van de adel was er altijd, niet in het minst door edelen zelf. Een ongeletterd edelman kon volgens de Twentse edelman Sweder Schele tot Weleveld maar beter zwijgen gaan hoeden. De edelman Ludwig von Seckendorff was het met standgenoot Schele eens. Na enig 'nebenwerk' van de adellijke opvoeding opgenoemd te hebben zoals dansen, 'zierliche courbetten' of een 'rathschlag', vervolgde hij: 'Aber mit emsigen studiis den leib abzumatten, und sich damit gleichzam der republic aufzuopffren, ist ein andres werck'.⁶ Hij propageerde vooral dat de adel zijn status zou verhogen door de nodige kennis op te doen.

Welke uitgangspunten in de dagelijkse praktijk in de opvoeding een rol speelden blijkt niet alleen uit de voorgeschreven wijsheid in boeken, maar ook uit particuliere correspondentie. Rond 1730 was de Utrechtse edelman Van Reede van Ginckel van mening dat jonge edelen met dezelfde inzet dienden te studeren als burgerknapen. Adellijke titels hadden geen betekenis als ze niet door kennis en persoonlijke verdiensten werden ondersteund. De knapen Van Reede kregen lessen in het Frans en het Latijn en werden in de 'manieren van beleeftheit' onderricht.⁷ De jeugdige Isabelle van Tuyl van Serooskerken tot Zuylen trok deze lijn door in haar *Le noble* waarin ze – geheel in de humanistische traditie – geestesadel boven geboorteadel stelde. Haar vader vond de exercitie van zijn dochter wat ver gaan, en kocht alle nog aanwezige exemplaren van het boekje schielijk op.

In de achttiende eeuw verschoven de uitgangspunten in de opvoeding van geaffecteerd hoffelijke, naar meer natuurlijke omgangsvormen. De vereerde *honnête homme* werd in de burgerlijke spectatoriale tijdschriften gelijk gesteld aan de *petite maitre*, de lichtmis, de feestvie-

4 J.D.M. Cornelissen, 'Marnix over de opvoeding der jeugd', in: *Idem, De eendracht van het land. Cultuurhistorische studies over Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1987) 229-252.

5 Frank-van Westrienen, *De Groote Tour*, 203-242; J. de Man, 'De etiquette van het schertsen. Opvattingen over de lach in Nederlandse etiquetteboeken en Spectators uit de achttiende eeuw', *De Achttiende Eeuw*, XXV (1993) 93-136.

6 C. Gietman, 'Het adellijk bewustzijn van Sweder Schele tot Weleveld', *Overijsselse Historische Bijdragen*, CVII (1992) 83-114; K. Garber, 'Zur Statuskonkurrenz von Adel und gelehrtem Bürgertum im theoretischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts: Veit Ludwig von Seckendorffs *Teutscher Fürstenstaat* und die deutsche Barockliteratur', *Daphnis*, XI (1982) 115-143, aldaar 125.

7 J. Aalbers, 'Renier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Reede van Athlone. Kanttekeningen bij de levenssfeer van een adellijke familie, voornamelijk gedurende de jaren 1722-1742', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982) 91-136, aldaar 117-118, 120.

rende nietsnut. Een ideaal lag aan duigen. De adel kwam onder kritiek te staan omdat hij in de eerste plaats met deze aberraties werden gelijkgesteld. Het boek van Betje Wolff, haar *Proeve over de opvoeding* uit 1779, was het eerste nadrukkelijk burgerlijke pedagogische werk dat populair werd. Het was een loflied op de 'gelukkigen middelstand' en een hekeling van de 'woelige vermaken van het Hoffelyken' leven.⁸ Deze geëmotioneerde kritiek zegt meer over de frustraties van de critici, dan over de werkelijke levenswijze van de adel in de Republiek. De standsbewuste drost van Twente, Sigismund L.V.G. graaf van Heiden Hompesch tot Ootmarsum bleef de termen *gentilhomme*, *honnête homme* en *honnête* in zijn correspondentie gebruiken. Uiteraard betekende dit dat de daarmee verbonden adellijke noties van eer en hoffelijkheid voor hem nog onverkort van waarde waren.⁹

Edelen en vooral de riddermatigen, moesten zich in de achttiende eeuw niet alleen wapenen tegen kritische beoordelingen uit eigen kring en in de pers, maar ook nog tegen de fundamentele onvrede over de standenstaat en de aristocratische privileges. Men keerde zich tegen de oude rechten en de vastgelegde status van de hogere stand, en er klonken pleidooien om de hoge publieke ambten niet alleen te reserveren voor de aristocratie, maar toegankelijk te maken voor mannen met talent, voor mannen van verdiensten. Niet zonder gevoel voor dramatiek is deze tendens wel aangeduid als de 'opstand der intellectuelen'.¹⁰ De riddermatige edelen zullen daar met gemengde gevoelens kennis van hebben genomen. Velen van hen bleven vasthouden aan hun geboorterechten. Maar te Frankrijk in 1789, en vervolgens in 1795 bij het ontstaan van de Bataafse Republiek, bleek dat de meerderheid van de inwoners daar toch anders over dacht: de erfelijke ridderschappen werden opgeheven. De bestuurlijke colleges in de Bataafse Republiek werden smeltkroezen van talentvolle mannen uit diverse sociale lagen van de bevolking. In een moeite door werden tevens de grondslagen van een bureaucratische staat gelegd.

Het is tegen deze summiere, en dus ongetwijfeld tekortschietende schets van de maatschappelijke context, dat het onderwijscurriculum van de Overijsselse edelen verkend wordt.

De eerste jaren: de gouverneur

Al vanaf de eerste stappen van de opleiding stonden adellijke jongens onder begeleiding. Daar in was een veelheid aan mogelijkheden. Voor het eerste onderricht was de moeder verantwoordelijk. Bij huwelijkscontract verplichtte 'de juffer Bruid' zich in 1781 om de kinderen die uit haar huwelijk met Coentraad Willem van Haersolte geboren zouden worden, een goede opvoeding en educatie te bezorgen.¹¹ Zo ze dat al zelf ter hand nam, zal dat niet lang geduurd hebben. Zodra het op kennisoverdracht aankwam werd een plaatselijke onderwijzer in huis gehaald. Roelof van Hoëvell tot Nijenhuis liet zijn kinderen onderwijzen door de schoolmeester van Goor en later door de catechiseermeester te Deventer.¹²

Vervolgens werd er veelal een beroep gedaan op een gouverneur die het kind rijp maakte voor de Latijnse school of de universiteit. Tijdens het onderwijs aan de Latijnse school werd de jongen ook wel bij een bekwaam persoon in de kost gedaan. Want in de achttiende eeuw was ook voor het kroost van de Overijsselse adel de Latijnse school nog steeds een te nemen stap in het curriculum. Aan de Zwolse Latijnse school studeerden jonge lieden uit diverse rid-

8 W. Hornstein, *Vom 'Jungen Herrn' zum 'Hoffnungsvollen Jüngling'* (Heidelberg, 1965) 200-201; D. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998); P.J. Buijsters, *Wolff en Deken. Een biografie* (Leiden, 1984) 192.

9 Rijksarchief Drenthe (RAD), Archief Familie (AF) De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 440-5.

10 I. Kramnick, *Republicanism and bourgeois radicalism. Political ideology in late eighteenth-century England and America* (Ithaca-Londen, 1990) 62-64; *De opstand der intellectuelen. De Franse revolutie als avant-première van de moderne cultuur* (Kapellen-Amsterdam, 1989).

11 Rijksarchief Overijssel (RAO), AF Van Haersolte, inv.nr. 6.

12 J.G.F.M.G. van Hövell tot Westerflier, *Van Hoëvell-Van Hövell. Genealogie van een riddermatig geslacht*, C.A.M. Gietman en M.J.F. Lindeijer, ed. (Alphen aan den Rijn, 1999) 82, 86 noot 5.

Volkier Rudolf Bentinck tot Schoonheten
(Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau)

dermatige families. Maar men liet de jongens ook elders in de Republiek naar een Latijnse school gaan, zoals te Zutphen, IJsselstein en Den Haag.¹³

Over de noodzaak van een gouverneur waren de meningen verdeeld. De adellijke Von Sec-kendorff gaf opnieuw een duidelijk, maar mogelijk een onterecht oordeel over de gouverneur. Gouverneurs of praeceptoren waren 'meistentheils gantz schlechte und ungeschikten gesellen' die feitelijk tot niets in staat waren en alleen met de jonge edelen mee rondliepen. De kans kregen ze doordat de ouders die zo'n persoon aannamen ook van niets wisten.¹⁴ Ondanks alle kritiek was John Locke een groot voorstander van onderwijs door een gouverneur. Volgens hem was die voor de vorming van een 'young Gentleman' van belang mits hij zelf goed opgevoed was en op de hoogte was van de 'measures of Civility in all the variety of Persons, Times and Places'. De gouverneur diende zijn 'Pupil' er steevast aan te herinneren om aan deze maatstaven te voldoen. Het was een kunst 'not to be learnt, nor taught by Books'.¹⁵ Locke wist waar hij over sprak want hij was zelf jarenlang gouverneur geweest.



In de achttiende eeuw zou in de Republiek de kritiek op de gouverneur, versterkt door aversie tegen vreemdelingen, door de spectatoriale geschriften breed worden uitgemeten en eindeloos herhaald.¹⁶ Wat moest een naar kosmopolitisme strevende adel met deze kleinburgerlijk kritiek op een feitelijk ideale onderwijssituatie en op personen die vaak uiterst bekwaam waren? Niet veel. Als de Overijsselse edelen de spectatorkritiek al lazen, lijken ze zich er weinig van aangetrokken te hebben, want de Overijsselse adel schroomde niet om van de diensten van een gouverneur gebruik te maken. In de zeventiende eeuw waren er niet weinig adellijke families die een gouverneur – een 'pedagogus' in het spraakgebruik van die tijd – in huis namen.¹⁷ De voordelen waren dan ook groot: er was een onderwijzer voor meerdere kinderen, die op jonge leeftijd thuis in het zicht van de ouders bleven en individueel onderwijs van een veelal Franstalige monsieur kregen. Er werd van de gouverneur verwacht dat zijn sociaal gedrag exemplarisch was voor de onder zijn hoede toevertrouwde kinderen. Een jeugdige Van Rechteren omschreef eens een gouverneur, het was ene Mr. de Drieberg, als een persoon 'qui paroit fort honêt homme'.¹⁸ Lockes ideale gouverneur, zo lijkt het.

In de eerste helft van de achttiende eeuw stond een reeks gouverneurs op de betaalrol van de havezate Almelo. Ze waren afkomstig uit de omgeving, en uit de Duitse landen en Frankrijk.

13 Zwolle: Van Dedem, Van Fridagh, Gansneb genaamd Tengnagel, Van Haersolte, Van Ittersum, Mulert, Van Pallandt, Van Raesfelt, Christiaan Albrecht van Rechteren, veel jongens uit de familie Sloet, één Van Voorst en drie zonen uit de familie De Vos van Steenwijk; Zutphen: zie verderop. Den Haag: RAO Archief Huis (AH) De Berg, doos 10 en 11.

14 Garber, 'Zur Statuskonkurrenz', 127.

15 B. Roberts, *Through the keyhole. Dutch child-rearing practices in the 17th and 18th century. Three urban elite families* (Hilversum, 1998) 104.

16 P.J. Buijnsters, 'De gouverneur/gouvernante tussen adel en burgerij. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een veroot van Justus van Effen uit 1734', in: *Idem, Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw* (Utrecht, 1984) 86-98; W. Frijhoff, 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw', *Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw* (Amsterdam-Maarssen, z.j.) 3-39, aldaar 14-15.

17 A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle, 1995) 142.

18 RAO AH Almelo, inv. nr. 228-36 (21-9-1729).

Tijdens de bevolkingstelling van 1748 werden enige gouverneurs als medebewoners van een adellijk huis genoteerd. Frederik Johan Sigismund van Heiden woonde op de havezate Ootmarsum met een aanzienlijke stoet aan personeel. Onder hen was een gouverneur voor de twee 'jonge heeren', terwijl ze ook beschikten over een meid. De bewoners van de havezate Schoonheten lieten de kinderen door huisonderwijzers begeleiden. Berend Hendrik Bentinck tot Schoonheten had een pedagogus voor zijn zeven kinderen en Eusebius Willem Bentinck tot Diepenheim woonde in 1748 te Schoonheten met een praeceptor. Bij Reinard B.R. van Rechteren tot Gramsbergen begeleidde S. van Emilius als gouverneur de ruime kinderschaar.¹⁹

Ruim een halve eeuw later waren het Volkier Rudolf Bentinck tot Schoonheten en zijn vrouw die zelf kinderloos waren gebleven, maar twee zoontjes van zijn broer Derk Bentinck tot Diepenheim in het Gelderse huis Yrst onder hun hoede hadden. Daar woonde het echtpaar de meeste tijd omdat de echtgenote daar opgegroeid was en aldaar het liefst verbleef. De twee kinderen werden daar opgevoed door een 'excellent Gouverneur' met de toepasselijke naam 'des Maitres'. Toen de vader nog leefde hadden ze onder leiding van gouverneur Gerrit Aeylst gestaan, een Twent van geboorte.²⁰

In het gezin van Adolf Werner van Pallandt tot Eerde en zijn echtgenote Anna Elizabeth Schimmelpenninck van der Oye lijken alle voordelen die een gouverneur bood, aanwezig te zijn geweest. Zij haalden voor hun kinderen Gabriël Lambertus de Vidal in huis, een talentvolle autodidact. Hij was een oud-militair uit de Zuidelijke Nederlanden en sprak dus Frans, wat wel de voornaamste reden zal zijn geweest om hem in dienst te nemen. In het gezin van negen kinderen was De Vidal vooral belast met de opvoeding van Gijsbert, Willem en Frederik. Toen deze drie oud genoeg waren om een militaire carrière te gaan volgen, werd De Vidal in dienst genomen bij Frederik R.C. van Rechteren tot Hofstede voor diens enige zoontje Adri-aan Reinard Karel. Zowel de ouders als de kinderen Van Pallandt waren in de ogen van hun gouverneur De Vidal 'voorbeeldig – lief, betamelijk gemeenzaam, en het voornaamste van alles, seer oprecht'. Volgens eigen testimonium was De Vidal meer dan een gouverneur. In de acht jaar dat hij aan de havezate Eerde verbonden was, was hij 'als kind en broeder' van zijn pupillen. Er kon niets met de kinderen gebeuren of hij werd erbij betrokken 'om mijn consult te hebben'. Zijn latere echtgenote, Isabella van Ittersum, was zeer onder de indruk van De Vidals kwaliteiten als gouverneur. Hij was thuis in de mathematika, 'aime la lecture, la culture, des fleurs, des fruits, etait fort adroit en ouvrages en paille, cheveux, filocher, tricoter'. Bovendien beschikte hij over 'beaucoup de talens pour l'education'. De Vidal wekt in zijn autobiografie de indruk dat er tussen hem, de ouders en de kinderen een vergaande gemeenzaamheid bestond. Het was een situatie zoals die in eigentijdse pedagogische werkjes als ideaal werd aanbevolen.²¹ Bovendien was het een opvoeding met duidelijk meer reminiscenties aan de door Locke bepleite gezelligheid, dan aan de solitaire uitgangspunten van Rousseau. Want alleen na de nodige aanpassingen werden de spraakmakende uitgangspunten van de laatste toegepast. Die aanpassingen hadden betrekking op de gezelligheid en de huiselijkheid. Zoals in het boekje van W.E. de Perponcher Sedlnitzky, *Instruction d'un père à son fils*. Deze Utrechtse edelman pleitte voor een huiselijke opvoeding door de vader (dus niet door een gouverneur) waarbij schoolbezoek uitzondering diende te zijn.²²

19 Voor Almelo zie verderop; RAO, Statenarchief, Bewonerstelling 1748; A.J. Gevers en A.J. Menzema, *De havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn, 1997) 319; *Idem*, *De havezaten van Twente*, 178, 506.

20 W.H. Dingeldein, 'Uit het dagboek van Joan Georg Dröghorn te Ootmarsum. 1790-1793', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging voor Overijssels Regt en Geschiedenis* (VMVORG), LVI (1940) 95-156, aldaar 109. J.H. de Vey Mestdagh, ed., *Histoire de Marguerite Isabelle de Ittersum. Autobiografie van Isabella van Ittersum 1783-1808* (Groningen, 1995) 156 (V:80).

21 J.H. de Vey Mestdagh, *Raadgeving aan mijn zoon. Autobiografie van Gabriel Lambertus de Vidal de Saint Germain 1764-1820* (Groningen, 1997) 33-34; De Vey Mestdagh, *Histoire*, 284 (VIII:47, VIII:48); Buijnsters, 'De gouverneur/gouvernante', 95-96; Frijhoff, 'Van onderwijs', 15.

22 Frijhoff, 'Van Onderwijs', 13. Het is overigens een curieus boekje en eigenlijk een anti-*Émile*. De Perponcher plagieerde de methode van Rousseau maar alleen om kinderen de christelijke religie diets te maken. Daarbij gaat hij theologische duisterheden vooral uit de weg waardoor zo'n kind natuurlijk nooit kritisch leert denken. Zie ook voor aanpassingen aan Rousseau: Hornstein, *Vom 'Jungen Herrn'*, 133-154.

Katholieke edelen deden een beroep op een priester om als gouverneur op te treden. Pater Ferdinand de Breij werd als een tweede opvoeder toegevoegd aan een gouvernante in de familie van Johannes H.W.E. van Hövell tot Westerflier. Daarna werden de jongens voor het vervolgonderwijs naar een van de jezuïetencolleges in het buitenland gezonden. Maximilian Anton van Hövell en Otto Ernst van Hövell tot Westerflier volgden het gymnasium te Emmerik. De eerste ging vervolgens naar een kostschool te Roermond. Naar die stad werd geld overgemaakt voor muzieklessen, kleine zaken en voor de pater lector. Eenmaal in het leger ging zijn educatie door. Als jong militair nam hij lessen in schermen en krijgskunde maar ook in Frans en dansen. Hij speelde bovendien viool en besteedde veel aandacht aan zijn kleding. Daarmee lijkt Maximilian Anton de status van *honnête homme* wel benaderd te hebben.²³

Niet iedere jonge edelman was geschikt voor studie. In de familie Van Rechteren maakte men zich grote zorgen over 'neef van Rhaen'. Dat was de wees Johan Adolf Philip van Coeverden tot Rhaen. Zijn gedrag leidde tot een litanie van klachten: 'want zijn conduite is so onordentelyk, hij stelt so wijinig wijze op zijn saeken, hij maeckt so weijnig werk van de studie, en hij is so libertijn, dat het niet te verantwoorden soude sijn, hem op die wijze langer heene te laten leeven'. Zo'n persoon was alleen maar geschikt voor het leger, waar hij dan ook uiteindelijk belandde.²⁴ Maar ook in zo'n geval diende de vraag beantwoord te worden, waar men voor de ontwikkeling van geest en houding het beste terecht kon. Reinard B.R. van Rechteren tot Gramsbergen en Collendoorn overwoog in 1762 waar en hoe adellijke zonen buiten de universiteiten het beste een opleiding konden krijgen. Franeker kon meteen geschrapt worden omdat daar de 'occasie' om Frans te leren ontbrak, alsook de mogelijkheid om de 'noodwendige exercitien van dansen en schermen' te leren. Maar het belangrijkste bezwaar was dat er geen mogelijkheid was om goede manieren en een goede houding te verkrijgen. Beter was het daarom de zoons in plaats van naar Franeker naar Breda te zenden. Daar was een gerenommeerd rector 'die kost houdt'. De jongens werden door hem altijd begeleid en de man sprak zeer goed Frans 'met so een goeden accent, als binnen Parijs'. Bovendien waren er allerhande meesters die 'dansen, schermen, musique, tekenen en in de Mathesis' onderwezen. Breda was een plaats met 'luiden van fatsoen' waar niets anders dan Frans werd gesproken. Dat werd nog eens bevorderd door Zwitserse officieren die zeker 'de geposeerste en gemanierste' van de militairen waren. De keus voor een grote kennis van het Frans was uiterst pragmatisch omdat die taal algemeen in gebruik was onder de legerofficieren.²⁵ De jongste vier zonen van Reinard vonden een functie op de vloot of in het leger.

Adolph prins van Hessen-Philipstal voorzag Willem Harmen van Broeckhuysen van goede raad voor zijn carrière in het leger: 'Het is mijn aengenaem, dat mijn vriend altijd in die vaste gedagten en stelling blijft sig te appliceere in mathematiq, Frans geographie, dansen en te paard rijden leeren wil. Versuimt dog ook geen geleegentheeden om op assamblées en goede geselschappen van dames te gaen'. Dat zou allemaal van groot nut zijn 'en meer tot het avancement en fortuin beibringen als veele andere dingen'. Als hij 'daerbij van goede geboorte en van en goed figuur sijnde' gebruik van wist te maken, zou het hem in de wereld niet kwaad vergaan. Nog een les: wees altijd 'attent in uwen dienst' en tracht door goed gedrag de gunst van de meerdere officieren te winnen.²⁶

Universiteit

Aan het begin van dit opstel werd al gewezen op het verschil in onderwijs tussen de gepromoveerde burger en de adel. De burgerlijke bestuurders waren vrijwel zonder uitzondering gepromoveerde juristen. Daartegenover deden edelen niet mee aan examens en de verwerving van academische graden. De privileges die voortvloeiden uit een promotie, waren voor de adel

23 Van Hövell tot Westerflier, *Van Hoëvell*, 129, 134 noot 6, 175.

24 RAO, AH Almelo, inv.nr. 510-44 (30-1-1748); Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 186.

25 RAO, AH Almelo, inv. nr. 510-44 (27-7-1762); W. Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 592-609, aldaar 609.

26 Van Hövell tot Westerflier, *Van Hoëvell*, 240, bijlage XIII.1.

minder belangrijk. Bovendien werd er in het algemeen neergekeken op studenten die een 'broodstudie' volgden. De Overijsselse edelen die aan een universiteit studeerden, vielen in ieder geval niet in die categorie.²⁷ Voor een academische opleiding waren deze jonkers aangevoerd op een universiteit in de Republiek of elders in Europa. De enige hogeschool in Overijssel was het Athenaeum te Deventer. Dit Athenaeum ontbeerde echter niet alleen het promotierecht – een aspect dat alleen voor burgerlijke studenten van belang was – maar voorzag evenmin in de door Reinard B.R. van Rechteren opgenoemde onderwijsvoorzieningen. Deventer trok dus niet veel adellijke studenten. Tussen 1700 en 1815 werden daar drieëntwintig jonkers uit het gewest als student ingeschreven. De Overijsselse adel koos, net als het stedelijk patriciaat, voor Leiden.²⁸

Bij hun bezoek aan een universiteit werden de jongens in de eerste jaren nog door een gouverneur vergezeld. De staatsman Adolf H. graaf van Rechteren tot Almelo maakte voor de opvoeding van zijn beide zonen Christiaan Albrecht en Jacob Hendrik gebruik van de gouverneur Wilhelm Pistorius. Hij leek bijzonder veelbelovend om de jonge graven op hun weg te begeleiden want hij had een aantal publicaties op zijn naam staan met historische en juridische beschouwingen over de oorsprong, de historie en de voorrechten van de Rijksgravenstand. Onderricht over dat onderwerp kon het standsbewustzijn van de toevertrouwde pupillen alleen nog maar versterken. Pistorius bewaakte de voortgang van de jonge studenten aan de Utrechtse universiteit en berichtte over hun vorderingen aan het Almeloze thuisfront. Waarschijnlijk omdat de jongens zelfstandig genoeg werden geacht, lichtte gouverneur Pistorius al na een jaar zijn hielen en vertrok huiswaarts.²⁹

Hoge edelen bezochten niet graag de colleges in de lingua. Adellijke studenten keken volgens de Utrechtse hoogleraar Christoph Saxe – een voormalig gouverneur – neer op Grieks en Latijn omdat deze vakken te schools waren. Meer belangstelling hadden ze voor logica, fysica of het jus publicum. Er zijn echter gegevens die Saxen algemene uitspraak afzwakken. Hendrik van Isselmuden maakte tijdens een college over Ovidius' *Metamorphoses* een dictaat.³⁰ Joachim van Rechteren volgde colleges in de artesfaculteit van negen tot tien over het chronologische handboek van Tursellinus en van elf tot twaalf over Filorus om begrip voor de Roomse oudheden te hebben, 'hetgeen meer een half jaar duurt'. Hij wilde ook een 'collectie in de Regten' volgen, maar het volgen van drie colleges raadde de filoloog professor J. Perizonius hem af. Rechten behoorde bovendien tot de vervolgstudie en Joachim stelde het tot de winter uit. Begin december had Joachim de eer om met Perizonius te eten waardoor hij gelegenheid had om over zijn studie met hem te spreken. De hoogleraar gaf aan welke boeken hij moest lezen en op welke onderwerpen hij zich voornamelijk diende te richten; het waren zaken die hem het meest van pas zouden komen. Het werd Joachim snel duidelijk dat er nog veel boeken mankeerden. In juni 1708 volgde hij drie colleges. Toen hij enige tijd terug in Den Haag bij 'Oom de Graaf van Rechteren' was, beloofde hij eens te horen of daar geen gelegenheid was om Frans te leren. Hoezeer de studie van het Frans ook trok, het leek toch beter dit lopende jaar aan de universiteit af te maken. Want de Franse meester die hij nu had, beloofde hem de taal goed te leren spreken en schrijven. In januari 1709 begon Joachim bij

27 K. Bleeck en J. Garber, 'Nobilitas: Standes- und Privilegienlegitimation in deutschen Adelstheorien des 16. und 17. Jahrhunderts', *Daphnis*, XI (1982) 49-114, aldaar 75-85; W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam, 1981) 68; J. Roelevink, *Gediceerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit van Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen, 1986) 32.

28 J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer 1630-1878. Hare geschiedenis, hoogleraren en studenten, met bijvoeging van het Album studiosorum* ('s-Gravenhage, 1916) 236-263; W. Frijhoff, 'Deventer en zijn gemiste universiteit. Het Athenaeum in de sociaal-culturele geschiedenis van Overijssel', *Overijsselse Historische Bijdragen*, XCVII (1982) 45-79; A.J. Mensema, *De Ridderschap van Overijssel 1460-1795. Een genealogisch overzicht* (4 dln., typescript; Zwolle, 1993) III, passim.

29 RAO, AH Almelo, inv.nrs. 224-104, 234; RAO, AH Rechteren, inv.nr. 1733; RAO, AH Almelo, inv.nr. 228-38; over deze Duitse gouverneurs: H.H. Gerth, *Bürgerliche Intelligenz um 1800* (Göttingen, 1976) 51-60.

30 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 47; Van Isselmuden: RAO, AH De Berg, doos 21 (1725).

professor Nood met een college in de rechten. Hij was een ijverig student en stelde zelfs zijn vakantie een week uit omdat Perizonius de opkomst van de Republiek ging behandelen.³¹

Christiaan Albrecht en Jacob Hendrik van Rechteren volgden te Utrecht een veelheid aan colleges: theologie bij monsieur Vos, bij professor Everard Otto over Romeins recht en de onvermijdelijke *Institutiones* van Junianus. In het volgende jaar Grotius, de *Pandecten* en opnieuw de *Institutiones*. Bij professor Van Eck nog maar eens de *Institutiones* en naar professor Duker gingen ze voor onderricht in Terentius en voor Tursellinus. Na het vertrek van Pistorius werd er naar een bekwame repetitor uitgekeken om de jongens alleen nog in hun studie te begeleiden. Professor Otto raadde aan om ene monsieur Prussien te nemen. De variëteit in het onderwijs was veertig jaar later, toen een van de zonen van Johan E.A. van Rechteren ging studeren, niet veel veranderd. In 1768 bezocht hij bij professor Van den Honert het 'collegium logicum' en drie jaar later volgde de student twee colleges bij Christoph Saxe.³²

Ook de kennis van de geschiedenis en literatuur van de Klassieke Oudheid bleef nog lang een gewaardeerd onderdeel van het adellijk onderwijscurriculum. Zo schreef een toegenegen necroloog nog halverwege de negentiende eeuw over Frederik R.B.R. van Rechteren Limpurg dat aan de universiteit de grondslag was gelegd voor diens uitgebreide kennis van de 'Humanitäts-Fächern'. Hij verzekerde zijn lezers dat verdere uitbreiding van kennis alsmede 'Seinen hohen Stande entsprechende' toepassing daarvan, Van Rechteren 'die reinsten Freuden' hadden verschaft.³³

Behalve om de 'Humanitäts-Fächern' onder de knie te krijgen, maakten jonge edelen van hun aanwezigheid aan de universiteit ook gebruik om contacten met andere edelen te leggen. Op de Utrechtse universiteit hadden de broertjes Christiaan en Jacob van Rechteren grote belangstelling voor standgenoten. De aanwezigheid van een notabel persoon, of ontmoetingen werden naar huis overgebrieft. Zo schreef hij dat de prins van Nassau-Siegen was geweest en dat ze wederzijds visites hadden afgelegd. De broers waren er trots op dat ze in hetzelfde huis woonden, waarin een kamer was gereserveerd voor 'le Prince de Calmbach'. Van 'le comte d'Ijsenborg Budinque' ontvingen ze tot hun genoegen 'beaucoup des civilités'. Deze comte was 'fort modeste', maar desondanks bestond zijn gevolg uit een gouverneur, een 'homme de chambre', een 'valet' en nog een 'Comte de Bilant' uit Kleef. De latere stadhouder Willem IV bezocht tussen september 1727 en juli 1729 de universiteit te Utrecht terwijl ook de twee gebroeders Van Rechteren er studeerden. Christiaan van Rechteren had contact met Willem IV, want hij brak een keer een brief af met de mededeling dat hij ieder moment de prins van Oranje verwachtte. Jacob en Christiaan werden 'page l'hôte de la place royale' waar de prins logeerde, maar ze mochten niet aan de tafel van de prins eten: 'ce qui auroit été un grand affront'.³⁴

Aan universiteiten waren edelen van harte welkom, en het waren niet alleen standgenoten die oog hadden voor hun aanwezigheid. Hoe hoger de status en wijldopiger de titulatuur van een edelman was, des te enthousiaster waren de hoogleraren. Edelen brachten eer en geld naar de hoogleraar en de universiteit. Zo inde de Leidse professor Scheidius geld door een jeugdige graaf Van Rechteren in de kost te nemen. Eer voor de universiteit brachten een graaf van Schwarzburg-Rudolstadt, hertogen van Saksen en van Württemberg, graven van Nassau-Usingen en nog meerderen. De jeugdige hoogleraar R.M. van Goens was er bijzonder trots op dat zijn colleges bezocht werden door Engelse *nobles*; daartoe behoorden onder andere Lord Elcho, de graaf van Glencairne, Lord Kilmarne, Lord Haddo, Lord Binnings. Een Poolse graaf werd omschreven als iemand 'qui cum maxime academiam nostram ornat'.³⁵

31 RAO, AH Almelo, inv.nr. 225-114 (29-9-1707, 3-12-1707, 5-6-1708, 23-1-1709, 7-7-1709).

32 RAO, AH Almelo, inv.nrs. 224-104, 228-38, 228-36, 234; Vgl.: Roelevink, *Gediteerd verleden*, 133; RAO, AH Almelo, inv.nr. 695 (1768).

33 RAO, AH Almelo, inv.nr. 773.

34 RAO, AH Almelo, inv.nrs. 225-110, 225-113, 228-36, 228-38; Willem IV te Utrecht: Roelevink, *Gediteerd verleden*, 46.

35 Roelevink, *Gediteerd verleden*, 25-26; Scheidius: RAO AH Rechteren, inv.nr. 582 (8-9-1766).

Promoveren

Al was het ongebruikelijk, het was niet zo dat riddermatigen nooit promoveerden. Enkelen sloten hun studie af met het behalen van een academische graad. Rijke Gelderse edelen promoveerden dan wel 'met de kap', een uiterst plechtstatige en kostbare manier om doctor te worden.³⁶ Van Overijsselse edelen is zo'n extravagantie niet bekend, al promoveerden in de achttiende eeuw wel enkelen. De weinige Overijsselse edelen die tijdens het *ancien régime* te Leiden promoveerden deden dit eenvoudig voor de senaat. Aan deze meest prestigieuze universiteit van de Republiek vond de eerste promotie door een Overijsselse edele plaats in 1770. Daar kwamen in dat decennium nog vier promoties bij, en tot na de Bataafse Revolutie bleef het daarbij. Te Utrecht promoveerde alleen J.A. de Vos van Steenwijk. Ook aan de bullenfabriek van Harderwijk reden de meeste edelen, met uitzondering van de niet-riddermatige Rutger Andreas Patkull, voorbij. Van drie edelen is bekend dat ze zich na hun promotie als advocaat lieten inschrijven. Of ze werkelijk actief als advocaat hebben opgetreden is de vraag, want al na enkele jaren traden ze toe tot de Overijsselse ridderschap en zullen ze wel niet meer de advocatuur beoefend hebben.³⁷ Het blijft duister hoe dit aanvaarden van zo'n burgerlijk beroep geïnterpreteerd dient te worden.

Een van de adellijke studenten heeft zijn studietijd en zijn promotie in een dagboek vastgelegd. In november 1814 werd Adolf F.L. van Rechteren Limpurg na aankomst te Leiden meteen lid van een sociëteit en hij was al spoedig lid van de senaat. Tijdens een studie vol bezoeken aan theaters en concerten besloot hij in 1816 om aan het eind van het studiejaar, tegen de grote vakantie, in de rechten te promoveren. Maar voor het zover was, bleef er nog een studentenleven te leven met ontgroeningen aan het Warmondster hek en debatten over de wetten van het collegium. Daarin werd hij al spoedig rector zodat hij 'den hoogsten toppunt'

had bereikt, hetgeen hem maar weinig beviel. De ontgroeningspartijen verliepen nogal ruig: 'de meesten waren weldra bezopen en er ontbrak geen rumoer'. Contacten onderhield Van Rechteren met leeftijdgenoten uit andere Overijsselse families, zoals Bentinck, Sandberg en Sloet. Hij ging naar concerten, toneel en speelde in een aaneenrijging van visites menig spelletje kaart. Oudjaar was een zeer vrolijke avond waarin hij 'zeer dronken' werd, en vervolgens het nieuwe jaar met 'spuwen' inluidde. De volgende dag leste hij zijn nadorst maar met glaasjes limonade. Maar begin januari begon hij na een visite bij professor H.W. Tydeman met ernst en droefgeestigheid aan de studie. Diverse keren besprak Van Rechteren met Tyde-



Adolf Frederik Lodewijk van Rechteren Limpurg door J.B. van der Hulst, 1833.

(Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau)

36 Zoals August Robert van Heeckeren van Suideras en Assueer van Heeckeren van Roderlo. Zij promoveerden honoris causa in de filosofie en de rechten te Harderwijk. Frijhoff, *La société néerlandaise*, 44-45, 50.

37 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* (7 dln.; Den Haag, 1913-1924) VI, 7-12-1770, 8-12-1775, 5-12-1776, 23-5-1778, 7-7-1778; *Album promotorum Academiae Rheno-Trajectinae 1636-1815* (Utrecht, 1936) (18-6-1765); O. Schutte, *Het Album promotorum van de Academie te Harderwijk* (Zutphen 1980) 101 (19-7-1707); advocaten: Mensema, *De Ridderschap*, nrs. 733 (Johan Wolter van Coeverden tot Rande), 753 (Jan Arend de Vos van Steenwijk tot Nijerwal), 777 (Wilt Gerrit Jan van Rhemen tot Rhemershuizen).

man zijn voorgenomen dissertatie en volgde hij ook colleges. In mei ging hij bij de professor eten om over de vorderingen van zijn werk te spreken. Promotor Tydeman had de student 'goede moed ingesproken' en kort daarop kreeg Adolf van hem zijn ingeleverde introductie terug. Begin juni ging hij opnieuw naar de professor waar hij vervolgens 'met veel moed vandaan kwam'. Afsproken werd dat Adolf om de andere dag zou komen dicteren. De studie werd dus uiterst serieus, wat niet wegnam dat hij kort na het bezoek nog een keer dronken en misselijk werd. Hij ging nog diverse keren naar Tydeman, wat weer drukke werkzaamheden aan zijn dissertatie tot gevolg had. Alvorens zelf te promoveren fungeerde hij nog een keer als paranimf. Op 22 juni ging hij na een laatste bezoek aan Tydeman naar de pedel om de promotiedatum vast te leggen. De dag vóór zijn promotie was hij vroeg uit de veren, werkte zijn theses uit en bracht hij zijn dissertatie rond, waarna hij enige nieuw gepromoveerden ging feliciteren. 26 Juni was Adolf aan de beurt. Hij was bijtijds op en prepareerde zich tot elf uur waarna de promotie om half twaalf plaatsvond met de verdediging van de dissertatie *De forma regiminis Provinciae Trans-Isalaniae*. Na zijn promotie ging hij naar huis en wachtte de felicitaties af. Uiteraard werd het tafelgezelschap na verloop van tijd beschonken. De dag daarna begon het afscheid nemen van Leiden met het schrijven van albumblaadjes voor studievrienden. Hij ging nog een keer naar Den Haag voor bezoeken, commissies en het uitdelen van zijn dissertatie. Tijdens een visite bij aardig gezelschap zat hij naast freule Anette Schimmelpenninck. En ondanks dat het die dag ook nog 'allerliefst' weer was, voelde hij zich toch 'melancholiek'. Op twee juli vertrok hij vanuit Leiden naar Overijssel en was zijn opleiding voltooid. Hij was bijzonder ingenomen met zijn nieuw verworven maatschappelijke status want na zijn post-promotie-dip begon hij een nieuw dagboek met op de eerste pagina de vermelding van zijn verworven academische titel.³⁸

Het bijzondere aan deze promotie was niet de weg ernaartoe – die zal voor de meeste studenten zo verlopen zijn – maar dat een belangrijk edelman als Van Rechteren de moeite nam om een academische titel te verwerven. Deze promotie is een voorbeeld van de veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen die als gevolg van 'de opstand van de intellectuelen' na de Bataafse revolutie plaatsvonden. Voor de adel ontstond er een maatschappelijk vacuüm vanaf het begin van de Bataafse revolutie tot aan het bewind van Lodewijk Napoleon. De eerste gebeurtenis markeerde niet alleen de afschaffing van de ridderschappen en het einde van standsprivileges, maar ook het begin van een nationale bureaucratie. Met het aantreden van Lodewijk Napoleon werd er voor de adel door 'Reprivilegierung' weer een aanzienlijke plaats binnen het staatsbestel ingeruimd, zonder dat dit betekende dat er voor deze nieuwe riddermatige edelen vanzelfsprekend een functie in het landelijk bestuur beschikbaar was, want binnen een nationale bureaucratie was het 'bürgerliche Leistungsprinzip' meer dan ergens anders van toepassing.³⁹

Hoe reageerden de edelen op deze veranderingen? Uiteraard verschillend. Een van twee verklaringen voor de onttrekking aan een academische studie kort na 1800 zou het *dédain* van sommige edelen voor universitaire studies zijn. Jonkers opteerden meer voor hun titel van baron dan in voorgaande perioden. Dat lijkt zo het geval geweest te zijn bij de adellijke burgemeesters van Zutphen, edelen met een stedelijke achtergrond. De promotie van Van Rechteren geeft evenwel een heel andere richting onder de voormalige Overijsselse riddermatige edelen weer. Nadat het traditionele geboorterecht op bepaalde bestuurlijke functies aan de kant was geschoven, moesten de edelen concurreren met gepromoveerde burgers. Voor sommige jonkers was de vraag wat er in het nieuwe tijdperk ten opzichte van deze intellectuelen gedaan moest worden niet moeilijk: *if you can't beat them,...*

38 RAO, AH Almelo, inv.nrs. 774 en 775.

39 J. Aalbers, 'Willem Anne van Spaen van Hardestein en de voormalige riddermatige adel (1806-1813)', in: *Idem* en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam, 1987) 104-128; 'Reprivilegierung': Garber, 'Zur Statuskonkurrenz', 139; 'Leistungsprinzip': H.U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815* (München, 1989) 386-387.

In Nederland ontstond een situatie zoals die al in de zeventiende eeuw door Von Seckendorff voor het Heilige Roomse Rijk was beschreven. In die veelal gecentraliseerde staten en staatjes, studeerden edelen om voor de verwerving van bestuurlijke functies de concurrentie met burgers aan te kunnen.⁴⁰ Steeds meer edelen doorliepen aan het begin van de negentiende eeuw het curriculum van de hogere burgerij en de patriciërs: een opleiding aan een Latijnse school en een universiteit met een promotie als afsluitend hoogtepunt. In het eerste decennium van de negentiende eeuw promoveerden meer Overijsselse edelen dan in de hele voorgaande eeuw. Een aantal edelen was Adolf F.L. van Rechteren Limpurg reeds voorgegaan. Coenraad W.A. van Haersolte tot de Doorn vond in 1804 zelfs Harderwijk niet te min voor zijn promotie. Tussen 1802 en 1811 promoveerden vijf Overijsselse edelen te Leiden, zoals Hendrik A.Z. de Vos van Steenwijk, het door Martinet ooit toegezongen knaapje. Hendrik had dus alle verwachtingen die publiekelijk op zijn nog broze schouders waren gestapeld, niet beschaamd. Ook de latere gouverneur van Overijssel, Jacob H. van Rechteren tot Appeltern, was gepromoveerd. Een andere was Godert Willem van Dedem tot de Berg. Hij doorliep in het eerste decennium van de negentiende eeuw alle klassen van de Latijnse school te Zwolle en ontving voor zijn ijver diverse prijsboeken. Vervolgens ging Godert Willem naar de universiteit te Groningen en promoveerde daar in 1812 op 'theses juridicae'. Aan de Utrechtse universiteit gebeurde hetzelfde. Gedurende de achttiende eeuw promoveerden daar twee Overijsselse edelen, in de jaren 1802-1805 waren dat er drie. Blijkbaar vonden de edelen het na alle kritiek en de beëindiging van hun geprivilegieerde bestuurlijke positie in de Bataafse tijd, in een koninkrijk niet geraden om voor de verwerving van een belangrijke maatschappelijke positie alleen op hun adellijke status te vertrouwen. In de nieuwe bureaucratische eenheidsstaat was dat niet onverstandig.⁴¹

Groote Tour en hof

Tijdens de studie zullen vele ouders zich afgevraagd hebben wat er na de universiteit zou volgen. Zou er tot afsluiting van het curriculum een Groote Tour gemaakt worden, of niet? Niet zo erg veel Overijsselse edelen maakten tijdens het *ancien régime* na hun studie een Groote Tour, daar zijn althans weinig gegevens over te vinden. Rond 1620 studeerde Bernard Bentinck tot Diepenheim aan de universiteiten van Groningen, Leiden en Blois. Te Saumur bezocht hij de beroemde rijsschool. Ernst van Ittersum tot de Oosterhof maakte in 1659 een grand tour. Adolf Hendrik van Rechteren studeerde te Leiden en vertrok daarna naar Parijs. Johan Willem van Rechteren tot Verborg reisde in 1695 naar de Middellandse Zee en bezocht Jeruzalem. Dit lijkt meer een toeristische, dan een educatieve tocht te zijn geweest.⁴²

Zo'n toeristische tocht lijkt het aangaan van een educatieve Groote Tour verdrongen te hebben. De latere bewoner van de havezate Nijenhuis Charles Bentinck reisde na enige jaren studie te Leiden naar Lausanne en Genève. Zijn broer Willem maakte een Groote Tour naar Italië, en op zijn terugreis pikte hij Charles op en nam hem mee naar Parijs. In de jaren 1775-1776 ondernam een graaf Van Rechteren in gezelschap van enige andere heren via Frankrijk een tocht naar Rome, en reisde via het Heilige Roomse Rijk terug. Sigismund V.G.L. van Heiden Hompesch studeerde samen met zijn jongere broer te Leiden en vervolgens in 1750 te Straatsburg.⁴³

40 Zutphen: Frijhoff, *La société néerlandaise*, 191, 195-205, 214; Garber, 'Zur Statuskonkurrenz', 131.

41 Molhuysen, *Bronnen*, VII, 117*, 129*, 130*, 131*, 138*; *Album promotorum Academiae Rheno-Trajectinae* 1636-1815 (Utrecht, 1936) 158, 174, 215, 218, 220.

42 Bentinck: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 176 en Frank-van Westreenen, *De Groote Tour*, 237; Van Ittersum: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 338; Rechteren: R. Lindeman, Y. Scherf en R. Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Rotterdam, 1994) nrs. 73, 84.

43 Bentinck: P.E. Schazmann, *The Bentincks. The history of a European family* (Londen, z.j.) 129-139; de graaf van Rechteren: Lindeman, *Reisverslagen*, nr. 285 (mogelijk betrof het Frederik L.C. graaf van Rechteren Limpurg (1748-1814)); Van Heiden Hompesch: J. Folkerts, e.a., ed., *Overijsselse biografieën* (3 dln.; Meppel-Amsterdam, 1990-1993) III, 49-50.

Coenraad Willem Sloet van Tweenyenhuizen

door W. Bottner, 1788

(Stedelijk Museum Zwolle, foto Iconografisch Bureau)

Toch bleef in de tweede helft van de achttiende eeuw een reis naar het buitenland omwille van de verwerving van wijsheid en kennis een begeerlijk ideaal. De jeugdige Wilt Gerrit Jan van Rhemen tot Rhemenshuizen oreerde over dit onderwerp bij zijn eindexamen aan de Zwolse Latijnse school, om vervolgens alleen maar in Leiden te studeren. Maar andere edelen raakten in de ban van de modernisering van het academische onderwijs in het Heilige Roomse Rijk, en trokken wel naar het buitenland. Adolf Carel Bentinck tot Nijenhuis maakte in 1785 een reis naar Zwitserland.⁴⁴ Het waren voornamelijk Oost-Nederlandse edelen die de universiteit van Göttingen bezochten. De gematigd verlichte reputatie van de universiteit was te danken aan de moderne biologie en



landbouwmethoden die er gedoceerd werden. Aan deze universiteit studeerden meer edelen uit de Republiek dan aan enige andere universiteit in het Heilige Roomse Rijk. Uit Overijssel was dat een Bentinck en bezochten Roelof Barthold Sloet tot Everlo en Coenraad Willem Sloet tot Tweenijenhuizen met hun domestieken de universiteit. De laatste maakte in de herfst van 1788 met de jonge dichter Antoni C.W. Staring een rondreis door de Duitse landen. Na deze educatiereis vervolgde Sloet (zonder Staring) zijn tocht met een bezoek aan de geneeskrachtige bronnen van Bad Pyrmont.⁴⁵ De al eerder genoemde Jacob H. van Rechteren tot Appeltern promoveerde ook te Göttingen. Voor Adolf F.L. van Rechteren Limpurg was de studie vanaf het begin opgenomen in de reiscultuur van zijn ouders. En al op jeugdige leeftijd maakte hij in kleine schriftjes met grote letters reisverslagen. Zijn studie werkte hij af in een geografisch ongebruikelijke volgorde: hij begon zijn studie aan het begin van de negentiende eeuw te Erfurt en beëindigde deze te Leiden.⁴⁶

Om de omvang van de Groote Tour onder de Overijsselse edelen op te sporen, is het goed ook buiten de universiteiten naar aanwijzingen te zoeken. Minstens zo belangrijk lijken in de achttiende eeuw de talloze vorstenhoven en residenties in het Heilige Roomse Rijk. Aan vele absolutistische hoven kon men kennismaken met de levenswijze van de 'höfische Gesellschaft'. Het was voor jonge edellieden 'die grösste Schule der Welt'. Daar kon men zijn verworven status van *galant homme* verfijnen en toetsen, want dat was uiteindelijk het doel van een adellijke opvoeding. Na zo'n vuurdoop was men in de toekomst als persoon met 'stemme in staat' voldoende toegerust om, bij ontvangsten aan hoven en in de belangrijke garnizoenssteden in de Republiek, met de nodige egards op het betoonde geformaliseerde respect te reageren.⁴⁷

44 Van Rhemen: Frijhoff, 'Deventer', 78-79; Bentinck: RAO, AF Van Ittersum, inv.nr. 363; Lindeman, *Reisverslagen*, nr. 344.

45 Frijhoff, *La société néerlandaise*, 113; M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen* (Hilversum, 1996) 35, 48-49, 193.

46 RAO, AH Almelo, inv.nr. 774.

47 R. Vierhaus, 'Höfe und höfische Gesellschaft in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert', E. Hinrichs, ed., in: *Absolutismus* (Frankfurt am Main, 1986) 116-137; J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum, 1997) 248-250.

Reinhard B.R. van Rechteren tot Gramsbergen vond dat een jeugdige edelman niet zonder voldoende opleiding naar een hof gezonden kon worden. Zo vond hij zijn zonen nog niet bekwaam genoeg om ze naar het hertogelijke hof te Brunswijk te zenden omdat de gouverneur ze nog niet goed had opgeleid.⁴⁸ Of de jongelui naderhand nog zijn gegaan, is onduidelijk. Voor jonkers die een carrière in het leger zochten, was Brunswijk een voor de hand liggende keus. Behalve het hof was daar sinds 1745 het *Braunschweiger Carolinum* gevestigd, een opleidingsinstituut voor jeugdige edellieden. De zoon van de Twentse drost, Anne Willem Carel graaf van Heiden Hompesch tot Ootmarsum, vertrok in 1772 op zeventienjarige leeftijd naar Brunswijk. Het was waarschijnlijk de start voor zijn militaire loopbaan. Maar men kon natuurlijk ook terecht op het Koninklijk Pruisisch Pupillencollege te Halberstadt. Twee wezen Van Munchausen tot Oldemeule werden daar geplaatst.⁴⁹

In de Republiek was gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw het enige hof – als het die naam al verdiende – dat van de Nassaus te Leeuwarden. Na het herstel van het stadhouderlijk bewind in de overige gewesten, konden jonge edellieden ook te Den Haag als page in de hofhouding terecht. De Twentse drost Sigismund van Heiden Hompesch verkeerde in de gelukkige omstandigheid dat zijn neef een belangrijke positie aan het stadhouderlijke hof bekleedde. Het patronagestelsel bracht mee dat Overijsselse edelen een beroep op de drost deden om via deze neef voor een zoon een pageplaats aan het Haagse hof te krijgen.⁵⁰

Educatiekosten

De bedragen die aan het onderwijs van jeugdige edelen besteed werden, konden enorm oplopen. Of het nu een kostschool, een gouverneur, de universiteit of de aanwezigheid aan een buitenlands hof betrof. Als tegemoetkoming in de kosten van adellijke jongeren, gaf de Overijsselse ridderschap prebenden. Maar het is niet duidelijk of dit geld inderdaad aan studiekosten werd uitgegeven. De meeste adellijke ouders zullen de opvoeding van hun kroost uit eigen inkomsten betaald hebben.

Hoeveel kostte een gouverneur? *Informator* Schwab uit Ansbach was tussen 1758 en 1763 werkzaam op huis Rechteren voor de drie vaderloze jongens Van Rechteren: Joachim Adolf (ofwel Adolf), Frederik Lodewijk (ofwel Frits) en Frederik Reinhard. Schwab was blijkbaar door de weduwe gearrangeerd om tegen een betaling van kost, kleding en inwoning, en een som geld bij vertrek, zijn didactische werkzaamheden te verrichten. Want veel geld kreeg Schwab niet in handen. Soms ontving hij na maanden enkele of een tiental guldens en tweemaal betaalde de rentmeester drie gulden voor een nieuwe hoed. Bij zijn vertrek ontving Schwab 'sijn salaris vol'. In totaal hadden zes jaar werk Schwab 709 gulden opgebracht. De advocaat en richter Andreas Johan Dull uit Almelo rondde vervolgens de lessen in het Latijn voor tachtig gulden af.⁵¹

De familie Van Rechteren op huis Almelo was aanmerkelijk ruimhartiger. In de eerste helft van de achttiende eeuw ontving iedere gouverneur tweehonderd gulden per jaar met kost en inwoning. Dat bedrag stond los van de op dat moment residerende heer van Almelo, de pedagogische bekwaamheden van de gouverneur en of deze nu een of meerdere kinderen op moest leiden. Dezelfde beloning gold zowel voor Nicolaas Scheppelerberg, voor de als 'Canzeleij Director' in de rekeningen staande Pistorius, voor ene Marchand en J.C. de Villar en voor de uit Parijs afkomstige Boissy. Het inkomen van een gouverneur op huis Almelo was even groot als dat van een gemiddelde dorpsonderwijzer. Met andere woorden: een particulier betaalde uit eigen inkomsten voor de educatie voor een of meerdere kinderen een bedrag dat elders aan

48 RAO, AH Almelo, inv.nr. 510-44 (27-7-1762).

49 Wehler, *Deutsche gesellschaftsgeschichte*, 294; W.H. Dingeldein, 'Een Latijnsche scholier in de achttiende eeuw', *VMVORG*, LXII (1947) 118-137, aldaar 128; Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 147-148.

50 Mensema, *De Ridderschap*, 771 (Berend Hendrik Bentinck tot Buckhorst), 790 (A.C.W. van Haersolte tot de Doorn); RAD, AF De Milly van Reijnestein, inv.nr. 440-5.

51 RAO, AH Rechteren, inv.nrs. 571-579 (1758-1763); RAO AH Almelo, inv.nr. 773.

het onderwijs van de dorpsjeugd werd besteed.⁵² Op deze manier gepresenteerd lijkt dat heel veel. Maar vergeleken bij de inkomsten van bewoners van huis Almelo en huis Rechteren valt het weer mee. De bruto-inkomsten van Almelo en Rechteren uit landbezit, beliepen tussen de tien- en twaalfduizend gulden per jaar, met soms uitschieters naar boven. Aan een gouverneur werd in beide huizen dan zo'n vier procent besteed.

Voor een machtige werkgever bestond de mogelijkheid om de voormalige gouverneur van Twentse bodem na de voltooiing van zijn pedagogische werkzaamheden door patronage en zonder kosten een fraaie baan te bezorgen. Nicolaas Scheppelerberg werd door de heer van Almelo tot secretaris in de stad bevorderd, en de drost van Twente maakte de voormalige gouverneur van zijn kinderen, Gerrit Aeyelts, procureur. Een enkele gouverneur was zelfs enigszins vermogend. De Zwitser Philibert Rollandet kocht enkele jaren na het beëindigen van zijn pedagogische werkzaamheden in dienst van Frederik R.C. van Rechteren tot de Hofstede, van zijn voormalige werkgever diens havezate.⁵³

De keus om meerdere kinderen buiten het ouderlijk huis in de kost te doen, was een stuk duurder dan een gouverneur in huis. De twee zoontjes van Frederik W. van Rechteren, Adolf F.C. en Johan R.B.R., bezochten vanaf halverwege 1732 tot 1737 te Zutphen de Latijnse school. Zij waren in de kost bij de praeceptor Arnold Raesveld. De kosten voor kost en verschoot werden per kwartaal door de praeceptor verrekend en varieerden tussen de 114 en 142 gulden. Een vast bedrag van honderd gulden was voor het eten en drinken van de jonge graven. De variabele kosten betroffen het schoolgeld voor de onderwijzer van de Latijnse school, het 'snijden' van het haar, knoopjes en linten en een keer een kindervisite van vijfendertig jonge studenten. Raesveld noteerde nauwgezet de kleinste kosten. In 1737 verlieten de kinderen Zutphen. Inclusief een nog onbetaalde rekening van 546 gulden kreeg de praeceptor nog in totaal 1002 gulden. Met de discrete aanmerking dat het kostgeld een kwartaal minder is omdat de kinderen tegen de afspraken in waren vertrokken, 'waarvan voor ieder nog een viereindeel-jaar resteed'. Bovendien liet de praeceptor niet na om mee te delen dat hij in het laatste jaar door de pokken en mazelen van de jongens 'extra ordinaire moeijten als anders' had aangewend. Het sprak vanzelf dat hij dit alleen 'ter discretie van syn Excellent[ie]' ter sprake bracht.⁵⁴ Dezelfde twee kinderen, aangevuld met nog een broertje, gingen daarna naar een Franse kostschool te Oisterwijk. De rekening van mr. J.B. Guyon beliep voor de drie 'comtes de Rechteren' voor het eerste halfjaar in 1740 totaal 374 gulden, en voor het tweede halfjaar 217 gulden. In totaal betaalde de graaf 591 gulden voor kost en inwoning, kleine onkosten en de dansmeester.⁵⁵ Men was dan wel al een behoorlijk eind op weg als *honnête homme*.

Met het vertrek van Schwab stakte de gezamenlijke opvoeding van Adolf, Frits en Frederik Reinhard. Frits vertrok al op zeer jeugdige leeftijd als cornet en komt verder in de rekeningen nauwelijks meer voor. Adolf ging bij ene meneer Pinguel te Den Haag in de kost. De rentmeester van huis Rechteren betaalde in 1765 en 1766 voor de opleiding van Adolf geld aan deze Franse school van Pinguel. De rentmeester stuurde ook geld voor studie aan de universiteit te Leiden en Harderwijk voor Joachim Adolf. In totaal was er na het vertrek van Schwab 2262 gulden aan de opleiding van Adolf besteed. De opleiding van Frederik Reinhard verliep geheel anders. Vanaf 1767 woonde hij bij ene Bressus, de rector aan de Latijnse school te IJsselstein. Na drie jaar vertrok Frederik Reinhard met een bedrag van driehonderd gulden naar zee, waarna er door de rentmeester nog een rekening van vijfhonderd gulden aan uitstaande schulden werd vereffend. Frederik Reinhard was een dure student geweest: inclusief schulden

52 Tienjaarlijkse steekproeven uit: RAO, AH Almelo, inv.nrs. 1021 (1714-1715), 1051 (1724-1725), 1066 (1731-1736), 1081 (1743-1747); H.Th.M. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Tilburg, 1997) 129-130.

53 RAO, AH Almelo, inv.nr. 2924; Dingeldein, 'Uit het dagboek', 109; Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 300-301.

54 RAO AH Almelo, inv. nr. 570.

55 *Ibidem*.

had de rentmeester 3128 gulden aan of voor hem uitbetaald. In totaal had men op Rechteren voor de drie jongste zonen tussen de eerste notitie over Schwab in 1758 en de laatste over Frederik Reinhard in 1771 zo'n 6560 gulden aan kosten voor de educatie besteed, voornamelijk aan die van Adolf en Frederik Reinhard.⁵⁶

Ook een studie aan de universiteit slokte veel geld op. De Leidse student Joachim van Rechteren, een zoon van Adolf Hendrik graaf van Rechteren, verzocht in het eerste decennium van de achttiende eeuw geregeld om geld op te sturen voor de aanschaf van boeken. Na een gesprek met de hoogleraar Perizonius verzocht hij opnieuw om geld voor boeken, zodat hij door zijn ijver kon bewijzen waarlijk een 'Hoog Welgeboren' persoon te zijn. Kort daarna moesten de professor en de huur betaald worden en vroeg hij 250 gulden over te maken. De onkosten, zo motiveerde hij zijn verzoek, waren hoog omdat hij in dit eerste jaar haast geen boek had en hij drie colleges volgde. Joachim zat erg om geld verlegen omdat hij 'bykans heel ontblood van gelt' was. Hij at nu alleen in huis omdat neef Van Haersolte tegenwoordig in een eethuis de maaltijd gebruikte, waardoor zijn eenzame maaltijd duurder uitviel dan een met twee personen. Hij bedankte regelmatig voor ontvangen penningen. Overigens wilde Joachim liever de Franse taal leren. Maar te Leiden was er slechts één Frans huis waar leerlingen ook als kostgangers terecht konden. Dit pension was bovendien erg duur, men rekende voor Joachim en zijn broer Hendrik wel zevenhonderd gulden kostgeld.⁵⁷

Om hun de gepaste opleiding te geven, besteedde de graaf van Rechteren ook aan zijn jongste generatie kinderen, Jacob Hendrik en Christiaan Albrecht, forse sommen. De twee jeugdige studenten werden (anders dan bij Joachim) door Pistorius en een knecht te Utrecht begeleid. Het was een constellatie met reminiscenties aan de oude maatschappelijke driedeling: adel, klerk en knecht. Veel geld werd uitgegeven aan representatieve consumptie. De onkosten beliepen slechts een driekwart deel van het jaar, van begin september 1727 tot midden april 1728. De verantwoording was van de hand van gouverneur Pistorius, die nauwgezet de kosten overzichtelijk noteerde. Wat zoal? Na aankomst te Utrecht werd zorg besteed aan de kleren van de heren graven. Gekocht werden twee zilveren degens en pruiken, zodat de jongelui naar hun status gekleed de universiteit bezochten. De rekening liep daardoor op tot 292 gulden. Door de aanschaf van boeken steeg dat bedrag tot 378 gulden. De dagelijkse 'depenses' bestonden uit: 'poudre' en 'pomade', inkt, papier, kerkgeld, kosten inschrijven college, brieven, koffie en thee, turf, knecht, handschoenen, kaarsen, 'Corinthen koekjes', krakelingen, kleren voor de knecht, het 'billiard', nieuwaarsgelden, loterijbriefjes, boeken, het gebruik van een koets, kranten, een dansmeester en twee floretten. Cumulatief bracht dat de kosten op 1021 gulden. Een flink bedrag was dat jaar besteed voor wijn aan tafel, wijn in huis, bier, en een nieuwe livrei voor de knecht. Hierdoor waren de kosten met ruim achthonderd gulden gestegen. Vervolgens werd er voor het 'plaisir' van de heren graven nog eens vierhonderd gulden besteed, wat de som op 2219 gulden bracht. Na nog enige kleine verrekeningen sloot Pistorius de rekening af op een bedrag van uiteindelijk 2350 gulden.⁵⁸ In dit bedrag was niet het salaris van gouverneur Pistorius zelf opgenomen. Als deze universitaire kosten tegen de bruto-inkomsten van huis Almelo worden afgezet, blijkt dat de graaf in één jaar rond de twintig procent investeerde in de opleiding van zijn jongens.

De rekeningen voor het volgen van privatissima, de privaatcolleges bij een professor thuis, konden hoog oplopen. Ze waren vrijwel alleen toegankelijk voor rijken. Tussen 1728 tot 1730 werd er voor de eerder genoemde colleges bij de professoren Otto, Van Eck en Duker voor in totaal 360 gulden aan privatissima besteed. Deze tarieven waren veertig jaar later toen een van de zonen van Johan E.A. van Rechteren ging studeren, niet veel veranderd. In 1768 rekende professor Van den Honert vijftien gulden en drie jaar later betaalde de student zestig gulden voor het volgen van twee colleges bij Christoph Saxe. Daartegenover staan er in een rekening

⁵⁶ RAO, AH Rechteren, inv.nrs. 580-586.

⁵⁷ RAO, AH Almelo, inv.nr. 225-114 (29-9-1707, 3-12-1707, 5-6-1708, 23-1-1709, 7-7-1709).

⁵⁸ RAO, AH Almelo, inv.nr. 233.

uit 1769 van in totaal 644 gulden maar weinig posten die op studie wezen. Alleen de catechi-seermeester en enige boeken. Het geld werd vooral uitgegeven aan de wijnkoper, de scherm-meester, de dansmeester, en de 'voltigeermeester'. Deze Van Rechten die blijkbaar als een *homme galant* zijn studie doorliep, besteedde ook nog geld 'in't Coffij huijs' en 'in't Wijn huijs'.⁵⁹

Over de kosten die Overijsselse edelen aan de hoven in het Heilige Roomse Rijk voor hun zonen investeerden, is niets bekend. Maar dat het om stevige bedragen ging, daar kon men in de Utrechtse adellijke familie Van Reede van Athlone en Van Reede van Ginckel over meepra-ten. De grand tour van Frederik Willem van Reede van Athlone langs de hoven te Marburg, Kassel, Berlijn en Dresden slokte alleen al aan kleding vele honderden gulden op. Daarbij kwa-men nog de bezoeken aan bals, een opera, een Italiaanse komedie en een carrousel in de Zwin-ger.⁶⁰

Education permanente?

Wat gebeurde er na de voltooiing van het opvoedingscurriculum met de opgedane kennis? Was deze weer snel verdwenen of bleef men belangstelling houden voor wetenschap en kunst? De zorg voor huis en tuin die Overijsselse edelen aan de dag legden, is een indicatie dat ze zich ook na het onderwijscurriculum voor cultuur bleven interesseren. Zo verfraaide men zijn huis in de *classical language of architecture*, en de tuin met strak gesnoeide hagen en aangelegde borders in de Franse stijl. De klassieke bouwkunst was tijdens de opleiding misschien nog wel eens ter sprake gekomen, maar frivole Franse tuinen zeker niet. Dat sommige edelen na hun officiële opleiding op eigen initiatief hun culturele horizon verbreedden, blijkt ook uit het particuliere boekenbezit met weinig klassieke, en veel moderne, voornamelijk Franse auteurs.

Jonge edelen (denk aan Göttingen) liepen in het Heilige Roomse Rijk voorop in de 'Aufklär-ung'.⁶¹ Was dit in de Republiek en in Overijssel ook het geval en streefden ze de burgers hier-in voorbij? Er zijn wel aanwijzingen dat er onder de Overijsselse adel personen waren met meer dan gemiddelde belangstelling voor nieuwe standpunten. Belangstelling voor andere zaken dan de jacht en het voltigeren was er al bij eerdere generaties edelen. Rond 1700 werd een inventaris opgemaakt van de boedel van de havezate Diepenheim, die werd bewoond door Willem Bentinck. Opmerkelijk was daarbij het uitgebreide boekenbezit.⁶² Hetzelfde kan gel-den voor de bibliotheek te Twickel van de familie Van Wassenauer. Die grote bibliotheken ver-tegenwoordigden een niet geringe waarde en waren een makkelijke prooi voor nazaten. Ver-koop was hun lot. Rutger Andreas van Patkull tot Posendorf – aanvankelijk rentmeester, later magistraat te Kampen – had gedurende zijn leven een collectie van ruim 1600 boeken bijeen verzameld. De bibliotheek werd door zijn tot de ridderschap toegelaten zoon in 1745 ver-kocht. Hij had het geld nodig om een compagnie te kopen. Mars zegevierde over Minerva.⁶³

Frederik W. van Rechten was in 1735 in ieder geval van plan om de nodige Franse boek-jes aan te schaffen maar kwam niet verder dan 23 werken. De titels noteerde hij in een speci-aal boekje waarvan vele pagina's leeg bleven. Het waren voornamelijk politieke onderwerpen, maar ook pastorales als *Les amants Heureuse*, *Lettres pastorals*, *La princesse de Cleve* en Fénelons *Télémaque*, een opvoedkundig werk voor Franse koningen in het bijzonder en voor de overige edelen in het algemeen. Aan het eind van de achttiende eeuw had Antony Zwier Gansneb genaamd Tengnagel, die in Zwolle woonde, een indrukwekkende bibliotheek met de meest recente Franse sentimentele literatuur opgebouwd. Hij was ook een liefhebber van muziek, want hij had diverse instrumenten en bladmuziek in huis.⁶⁴

59 Roelevink, *Gedictieerd verleden*, 132-137; RAO, AH Almelo, inv.nrs. 228-36 (24-5-1729) en 695.

60 Aalbers, 'Reinier van Reede van Ginckel', 120-121.

61 Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 327.

62 Gevers en Mensma, *De havezaten in Twente*, 177.

63 *Catalogus van een party fraeje boeken [...] Rutger Andreas baron van Patkull [...]* (Kampen, 1745); Gevers en Mense-ma, *De havezaten in Salland*, 442-443.

64 Van Rechten: RAO, AH Almelo, inv.nr. 565; Gansneb: J.C. Streng, *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwol-se culturele leven tijdens de overgang van ancien régime naar moderne tijd* (Hilversum, 1999) 74-75.

Willem van Haersolte tot Yrst had een bibliotheek van ruim duizend boeken. De steeds sterker wordende culturele invloed vanuit het oosten is goed zichtbaar in de aanwezigheid van 186 'Hochteutsche Bucher'. Van zwaarwichtige juridische werken was geen sprake, eerder tenderde de smaak van de bibliotheekgebruikers naar 'livre d'amusemens', zoals een categorie in de inventaris werd aangeduid.⁶⁵

Een onbekend persoon maakte zich in 1817 nuttig door de boeken die zich in de bibliotheek van huis Almelo bevonden, te inventariseren. Er waren toen drie collecties: de boeken uit de nalatenschap van Johan E.A. graaf van Rechteren tot Rechteren, van de voormalige drost van Salland Adolf J.B. van Huffel tot Verborg en van Frederik L.C. graaf van Rechteren Limpurg. De eerste boekenbezitter was gestorven in 1754 en zijn verzameling bestond uit 342 nummers. De tweede was overleden in 1762 en had meer dan duizend boeken bijeen gebracht. De hele verzameling was al kort daarna door de weduwe met andere papieren aan de familie Van Rechteren geschonken. De derde boekenliefhebber was een zoon van de eerste, en was recent – in 1814 – gestorven. Hij was in het bezit van 308 boeken geweest. De eerste twee collecties waren na al die jaren natuurlijk niet meer compleet, waarom de inventarisator voor de eerste collectie een lijst samenstelde met bijna veertig 'defecte' Franse werken. Dit betekende dat vooral kleine seriewerken niet meer compleet waren.⁶⁶ Het waren de desastreuze gevolgen waar een onbeheerde bibliotheek onder te lijden had.

Een aantal Overijsselse edelen ging, zoveel is wel duidelijk, niet zonder boeken en mogelijk-kerwijs ook niet zonder de daaruit af te leiden wijsheid door het leven. Dat edelen aan lezen ook status ontleenden wilden ze graag tonen. Na het midden van de achttiende eeuw werd het onder de adel *bon ton* om zich in plaats van in een curas, al lezend te laten portretteren. W.A. van Pallandt tot Zuthem, de drost van IJsselmuiden, liet zich voor een kast met loodzware folianten afbeelden. Ongetwijfeld wilde deze patriot nadrukkelijk de indruk van grote geleerdheid wekken, zoals dat bij intellectuele beroepen wel gebruikelijk was en waarbij lezen vooral een heilige plicht was. Luchthartige lust tot lezen suggereren daarentegen de conterfeitsels van Roelof Bartold Sloet en van de elegante Volkier Rudolf Bentinck tot Schoonheten. De laatste houdt quasi-nonchalant een boek in zijn hand.⁶⁷ Volkier was misschien wel een hartstochtelijk lezer, maar geen boekenverzamelaar. Na de dood van zijn schoonvader liet hij de omvangrijke bibliotheek van huis Yrst vrijwel direct veilen. *Bildung* had als ideaal de martiale elementen uit de portretkunst verdrongen. Hiertegenover waren het de burgerlijke patriotten aan het eind van de achttiende eeuw die de wapens omgordden en hun tijd met marcheren doorbrachten.

Behalve met boeken kon men door de in de achttiende eeuw veelgeprezen gezelligheid wederzijds kennis uitwisselen. Edelen wisten uitstekend met geleerde of interessante personen contacten te leggen, hetgeen mogelijk een gevolg was van hun zoektocht naar een bekwame gouverneur voor hun kinderen. De familie Van Ittersum tot Nijenhuis en de Overijssels-Gelderse familie Van Coeverden wisten de Franse vluchteling Simon Tyssot de Patot aan zich te binden. Deze Tyssot gaf Frans en was professor aan het Deventer Athenaeum in de wiskunde en stond aan het eind van zijn leven onder de verdenking van spinozisme. Dat laatste was leuk voor een gedachtewisseling met de heren, met zijn Franse gelegenheidsgedichten wist hij de freules te imponeren.⁶⁸

In het derde kwart van de achttiende eeuw was korte tijd Het Nijenhuis in Twente de woonplaats van de verlichte Charles Bentinck. Hij bracht zijn tijd door met lezen en vioolspelen en botaniseren. Hij probeerde bijzondere gewassen van zijn broer Willem op Sorgvliet te verwerven. Uiteindelijk leidde dit tot de samenstelling van een Latijnse plantencatalogus en een herbarium. Vanuit Nijenhuis correspondeerde Charles met diverse belangrijke denkers, onder

65 *Catalogus [...] De tweede by wylen den Hoog Edel Geb. Heer Willem van Haersolte [...]* (Utrecht, 1801).

66 RAO, AH Almelo, inv.nr. 917; bibliotheek: Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 75; schenking: RAO, AH Almelo, inv.nr. 510-44 (9-5-1767).

67 Gevers en Mensema, *De havezaten in Twente*, 399.

68 A. Rosenberg, *Tyssot de Patot and his work (1655-1738)* (Den Haag, 1972) 15, 17.

andere met de Zwitserse *philosoph* Charles Bonnet. Charles las werken van klassieke schrijvers maar ook van de modernen, zoals Montesquieu, Locke, Voltaire, Leibniz en Rousseau. De laatste bewonderde hij, maar hij was een tegenstander van Voltaire omdat Charles diens spotlust op de religie niet kon waarderen.⁶⁹

Al eerder werd gememoreerd dat de prins van Hessen-Philipstal zijn pupil aanraade om geen gelegenheid voorbij te laten gaan om naar 'goede gezelschappen van dames' te gaan. De vraag blijft waar of dit in Overijssel mogelijk was. In Gelderland was er een gezelschap rond Margriet van Essen tot Schaffelaar (geboren Van Haeften). De vrome dichteres Clara Feyona van Sytzama, de echtgenote van Isaac Reint van Raesfelt, lijkt er op Heemse nooit toe te zijn overgegaan. Wel legde ze contacten met de geleerde bioloog Aernout Vosmaer, die bij de vader van haar schoonzoon te Gramsbergen op bezoek was. Haar enige literaire klankbord was haar kleinzoon Isaac Reinier van Rechteren. Waarschijnlijk heeft ze hem tot het maken van verzen kunnen bewegen. In zijn studententijd was hij korte tijd lid van het Haagse dichtgezelschap *Fabricando fabri fimus*.⁷⁰

In Overijssel waren, zo lijkt het, maar weinig plattelandsmuzen. Een uitzondering was Catharina Margaretha gravin van Wartensleben-van Hogendorp, die bij gelegenheid op de havezate Boxbergen een kleine kring van intellectuele vrienden verzamelde. Onder andere bezocht de Zwolse dichter Rhijnvis Feith deze kring, waartoe ook Maria Wilhelmina Bentinck tot Schoonheten behoorde. Beide dames wist de dichter te verleiden tot de aankoop van een werk van Klopstock. Tijdens een bezoek aan Boxbergen ontspon zich een discussie over de kwaliteiten van de Franse, de Duitse en de Nederlandse taal. Feith verdedigde een Nederlandse vertaling van een Duits gedicht over het onweer tegenover zijn gastvrouw Van Wartensleben, die alleen Frans werk de moeite van het lezen waard vond.⁷¹ Haar culturele oriëntatie week niet af van de op de Franse literatuur gerichte smaak van haar overige standgenoten.

Voor de jongere generatie van rond de eeuwwisseling lag dat beduidend anders. Adolf van Rechteren Limpurg is misschien wel het sprekendste voorbeeld van de esthetische smaakverandering die zich in die tijd manifesteerde. Hij had in zijn jeugd met heel zijn hart voor het romantische Duitsland gekozen. Zijn reizen door dit land en zijn studie te Erlangen hadden van hem een romanticus gemaakt. Hij had melancholische buien en cultiveerde leeftijdsgebonden vriendschapsrelaties waarbij een Overijsselse Sloet zijn boezemvriend was. Tijdens zijn studie te Leiden overvielen hem op oudjaarsavond 1814 gevoelens van heimwee toen hij aan zijn 'geliefde Germania' dacht. Na zijn promotie verzamelde hij – naast weinige Nederlandse en Franse boeken – de volledige werken van Johan Wolfgang Goethe en andere Duitse *Schriftsteller*.⁷² Termen als *honnête homme* en *galant homme* komen in zijn vocabulaire niet voor; het lijken goeddeels achterhaalde idealen.

Niet de cultivering van gevoel, maar praktische zaken kwamen ter tafel tijdens het 'zondags kransje' dat Frederik R.C. van Rechteren tot Hofstede hield. De deelnemers waren de edelen Adolf Carel Bentinck tot Nijenhuis, Volker Rudolf Bentinck tot Schoonheten, de roomse Van Oldeneel tot Jonge Raan en Jasper Gerrit van Ittersum tot Relae met zijn dochter Isabella. Vader en dochter hadden in het Relae de beschikking over een 'boekenkamer'. Ook tot het gezelschap behoorde de burger Herman Queisen die op Langeveldsloo woonde en de gouver-

69 G.C. Ouwerkerk, 'Emeritus drossaard en incognito filosoof. Charles Bentinck tot Nijenhuis in de jaren 1754-1767', *Virtus*, II (1994/1995) 2-10. Vgl. Schazmann, *The Bentincks*, 155-161.

70 S. Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw (Clara Feyona van Sytzama)* (Amsterdam, 1921) 139-141, 155-156; C.B.F. Singeling, *Gezellige schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800* (Amsterdam, 1991) 309.

71 Streng, *Het is thans zeer briljant*, 57, 96, 166, 179.

72 RAO, AH Almelo, inv.nrs. 775, 782. Vgl. een iets jongere tijdgenoot Alexander van Goltstein in: R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam, 1995) 87-96. Uit het archiefmateriaal komt toch een heel andere Adolf van Rechteren Limpurg naar voren dan die Jacob van Lennep bij een ontmoeting kortaf als 'een onnoozele hals' karakteriseerde. Zie: *Nederland in den goeden ouden tijd. Het dagboek van hume reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp* (Bussum, 1980) 165.

neur van het zoontje van Van Rechteren, De Vidal. Gesproken werd er over mathesis, geografie, historie en andere onderwerpen.⁷³

In de laatste decennia van de achttiende eeuw bestonden er informele betrekkingen tussen edelen en intellectuele burgers. Deze wederzijdse relaties werden na de Bataafse omwenteling verder versterkt, want met de opheffing van de ridderschap kwam er een einde aan het eeuwenoude politieke antagonisme tussen de drie stemhebbende steden en ridderschap. De Overijsselse adel volgde onder de veranderde politieke realiteit niet alleen het burgerlijk opleidingscurriculum, maar schoof tegelijkertijd sociaal dicht tegen de burgers aan. Er vond een symbiose plaats tussen deze beide groepen, die vooral op het terrein van de cultuur plaatsvond. De voormalige patriciërs en riddermatigen troffen elkaar in sociëteiten, vooral in de Zwolse Groote Societeit. Deze stad werd nadat ze tot hoofdstad van de provincie was gemaakt het centrum voor adellijke en burgerlijke bestuurders. De adel ging een culturele voortrekkersrol binnen de stedelijke samenleving spelen. Adolf A.L. van Rechteren Limpurg en andere edelen, waren vaste gasten in de Zwolse Groote Societeit. De gouverneur van Overijssel, Jacob H. van Rechteren tot Appeltern, stimuleerde in het vierde decennium van de negentiende eeuw te Zwolle de bestaande muziek- en toneelcultuur. Daar was de stad na de eeuwwende wel gevoelig voor.⁷⁴

Noblesse oblige

Waartoe adeldom verplicht, is onuitputtelijk. Aan het slot van deze verkenning is wel duidelijk dat dominee Martinet zijn gedicht voor de jonge Hendrik de Vos van Steenwijk vanuit de verwachting schreef, dat adeldom ook tot een deugdelijke educatie verplichtte. Hendrik was niet een unieke uitzondering, maar exemplarisch. In Overijssel – en elders zal dat niet anders zijn geweest – gingen adellijke ouders in de achttiende eeuw niet lichtvaardig aan de opvoeding van hun zonen voorbij. Gezien hun hoge maatschappelijke positie als eerste stand in het gewest was dat van groot belang. Kennis en gedrag bevestigden, en rechtvaardigden, hun hoge maatschappelijke positie. De adellijke ouders besteedden grote aandacht aan het zoeken naar de beste wijze van onderwijs en ze hadden er het nodige geld voor over. De studie was onderdeel van de adellijke representatieve consumptie. Het onderwijscurriculum lag niet vast maar verliep volgens soepel toegepaste algemeen aanvaarde uitgangspunten. Onderwezen werd er in goede manieren en in Frans en Latijn. De studie werd met een aantal jaren aan de universiteit afgesloten. Op de weg daarheen koos men voor huisonderwijs onder toezicht van een gouverneur, danwel voor plaatsing bij iemand thuis of in een kostschool. Het eerste lijkt aan het eind van de achttiende eeuw het meest in overeenstemming met de pedagogische raadgevingen. Een Groote Tour na de universiteit kwam niet voor, wel een toeristische tocht enkele jaren na de studie. Ook een promotie was niet gebruikelijk. Dat veranderde na de vestiging van de Bataafse Republiek en de achtereenvolgende koninkrijken die een bureaucratische en autocratische staat in leven riepen. De Overijsselse edelen trachtten onder deze omstandigheden hun maatschappelijke positie ten opzichte van de burgers te verstevigen door de universitaire studie met een promotie af te sluiten. Edelen verbreedden na een formele opleiding hun culturele levensstijl door aandacht te besteden aan huizen, tuinen en boeken.

⁷³ De Vey Mestdagh, *Raadgeving*, 34; boekenkamer: Gevers en Mensema, *De havezaten in Salland*, 313.

⁷⁴ Streng, *Het is thans zeer briljant*, passim.